

морфолошком погледу чини највиша речна тераса, образована у Пљеваљској Котлини од темена језерске централне равни.

Ћотина је главна река Пљеваљског Поља, која само протиче кроза њ. Извориште јој је у Кричку испод планине Стожера. Протиче маочанским пољем, где прима Маочницу и Рзав с леве а Козичку Ријеку с десне стране, па се потом пробија кроз планину Коријен до Пљеваљског Поља. Долина јој има врло стрме и кршевите стране оштрих ивица. Дно долине је уједно и речно корито. Кад се пробије између Коријена и Црњина клисурастом долином излази у рабитљански део поља. Ту, место да продужи тећи пољем, после незнатније окуке понова улази у клисурасту долину, која је леп пример ивичне епигеније, између Милетина Брда и Рудина. Дугачка је 4 km, неједнаке дубине (200—300 m), а усечена у слојевима тријаског кречњака, које попречке просеца. Код села Дуратовића оставља пробојницу и улази у Пљеваљско Поље. Пошто га размине, задобије опет стрмните стране, али се по негде развија и у питоме, обрађене и насељене корутине.

У целом току Ћотине најмање је речних тераса у Пљеваљској Котлини. У њој се језеро врло дуго одржало, те вишим речним терасама осталих делова ћотинске долине одговарају језерске терасе Пљеваљског Поља. Има их свега три. Најнижа, рецентна, лепо изражсна с обе стране Ћотине, има релативну висину 1—3 m; изнад ње је виша, око 8 m, добро развијена само с леве стране, а на десној су се очували слаби трагови у оном одсеку; и највиша од 20—25 m релативне висине.

Исти систем тераса утврђен је и у клисурастој долини Везичнице између Шуманског и Пљеваљског Поља (в. проф. 2).

РАСПОРЕД БАЛКАНСКИХ НАРОДА¹

ОБЈАШЊЕЊЕ ЕТНОГРАФСКЕ КАРТЕ

Израда етнографске карте Балканског Полуострва представља незахвалан посао и посао који још не може бити сасвим тачан. Етнографска карта ниједне области у Европи не застарева тако брзо, као етнографска карта Балканског Полуострва. Ово су области где су народи још у кретању и стварању и где је сваки знатнији рат узрок миграцијама, асимилационим процесима и другим етнографским променама. Поглавито су услед тога и најбоље раније етнографске карте тако брзо

¹ Превод расправе, која је штампана у „*Petermanns Mitteilungen*“, свеска за Март и даље 1913 г., с незнатним изменама. У Готи је оштампано онолики број примерака етнографске карте колики је био потребан за „Гласник српског Геогр. Друштва“.

застаревале. Међутим од турске инвазије на Балканско Полуострво у XIV в. па до данас није било овако судбоносног рата, који ће више променити етнографске прилике, но што је садашњи балкански рат. Моја етнографска карта има дакле на првом месту моментану вредност, јер фиксира стање пре балканског рата и за време рата. Она је последња која то стање фиксира, и већ после неколико година имаће само историјску вредност, као докуменат на основу кога ће се моћи пратити етнографске промене извршене на Балканском Полуострву.

И зато је потребно било обратити највећу пажњу на етнографске границе између народа европске Турске. Истина то за мене није био тежак посао, јер што се главних црта о распрострањењу народа Балканског Полуострва тиче имао сам само да на карти фиксирам своја искуства и да одаберем оно што је поуздано и добро у досадашњим радовима и картама. Али има детаља који су ми можда ипак промакли. Кад су се приликом овог балканског рата узмутили сви народни слојеви на Балканском Полуострву, тада су избиле на површину мале групе и оазе људи, искључиво хришћана, нарочито у Арбанији и Тракији, потиштени, заборављени, запретани, о којима нисмо раније знали ни ми који смо на Балканском Полуострву и о њему се готово стално бавимо. То је помогло да у моју карту уђу два три нова етнографска детаља, које без овога рата још не бих знао; али то ми је показало да таквих детаља још може бити, и ми за њих сада не знамо

Етнографске карте и литература.

J. Cvijić: Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine (Ann. de G. XV. Paris, Mai 1906). Овде су све етнографске карте Балканског Полуострва и сва важнија дела, поменута и критички разматрана. — Grundlinien der Geographie und Geologie von Mazedonien und Altserbien (nebst Beobachtungen in Thrazien, Thessalien, Epirus und Nordalbanien), I, Gotha. J. Perthes. Трећа књига је изишла само српски (Београд, Академија Наука), са једном етнографском картом Старе Србије и са етнографским проматрањима у западној Македонији. — L'annexion de la Bosnie et la question serbe, са једном етнографском картом српског народа, Paris 1909, Armand Colin. — Антропоеографски Проблеми Балканског Полуострва (Насеља Срп. Земаља. I, издање Акад. Наука, Београд 1902, с. 1—211).

P. J. Šafarik: Slowansky narodopis, са једном етнографском картом, Праг 1842 и 1849. — *A. Boué*: Ethnographische Karte des Osmanischen Reichs, europäischen Teiles, und von Griechenland, 1 : 3,800,000, Gotha 1847 и 1855. J. Perthes. — *G. Lejean*: Carte ethnographique de la Turquie d'Europe et des états autonomes (Peterm. Mitt. 1861). — *H. Kiepert*: Völker- und Sprachenkarte von Österreich und den Unterdonauländern, 1 : 3,000,000, Berlin 1867. — *A. Petermann*: Die Ausdehnung der Slawen in der Türkei und den angrenzenden Gebieten (Peterm. Mitt. 1869, Taf. 22). — *H. Kiepert*: Ethnographische Übersicht des europäischen Orient, Berlin 1876. — *Karl Sax*: Ethnographische Karte der Europäischen Türkei und ihrer Dependenzen zu Anfang des Jahres 1877 (Mitt. G. Ges. Wien, 1878). — *H. Kiepert*: Ethnographische Karte von Epirus, Berlin 1878. — *B. Schwarz*: Dobrudscha.

Zur Übersicht der deutschen Kolonien, 1 : 1,200,000, Gotha 1886, J. Perthes. — S. *Gopčević*: Ethnographische Karte von Mazedonien und Altserbien, 1 : 750,000 (Peterm. Mitt. 1889, Taf. 4). — *Gustav Weigand*: Ethnographische Karte der südwestlichen Balkanhalbinsel (Die Aromunen, ethnographisch-historische Untersuchungen, I, Leipzig 1895). — *Исти*: Linguistischer Atlas — Völkerkarte der rumänischen Sprachgebiete, Leipzig, J. A. Barth. — *Росѣшковски* (руски конзул у Битољу): Распредѣленіе жителей Битољскаго Виляета по народностямъ и вѣроисповѣданіямъ въ 1897. году. Ст. Петербургъ 1897. Распредѣленіе жителей солунскаго виляета въ году 1899. (Живая Старина XIII, св. 3/4). — *Василь Кичковъ*: Македония. Етнографія и статистика (са једном етнографском картом), София, 1900. — *Т. Карайововъ*: Матеріяли за изучане Одринския валаетъ (Сборникъ за народни умоворения, наука и книжнина. Книга XIX, София, 1903.). *Dr. Vasa Pucarac*: Православни Срби у Хрватској и Славонји, Карловци 1907. — *Бугарско Министарство Војно*: Cartes ethnographiques des vilayets: Salonique, Kosovo et Monastir, Sofia o. J. (места која припадају разним народностима представљена су разво обојеним круговима). — *C. A. Bratter*: Sprachgebiet und Wohnsitze der Aromunen. Ethnographische Karte in der Schrift: Die kuzowalachische Frage, Hamburg 1907. — *Zsigmond Batky*: A magyar Szentkorona Országainak Nepsajzi iskolai foli terkepe, Budapest 1909. *Л. Нидерле*: Обзорніе современнаго славянства, Спб. 1909. („Энциклопедія славянској филолоіи“, вып. II, са једном етнографском картом).

Српска православна митрополија карловачка по подацима од 1905. год., Карловци 1910. *Т. Флоринскій*: Славянско племја, Киевъ, 1907, а друго издање „С. Петербургскаго благотворителнаго общества“, с приложениемъ библиографической статьи Этнографическая карта западнаго славянства и западной Руси“, Киевъ, 1911. *F. Heimfelsen*: Die deutschen Kolonien in Bosnien, Sarajevo 1911. — Готово о свој литератури која се тиче етнографије Балканског Полуострва за последњих двадесет година говори се у „Прегледу географске литературе о Балканском Полуострву“ (Београд, 5 свезака)

За старију литературу види нарочито: *Haardt v. Hartenthurn*: Die Kartographie der Balkanhalbinsel im 19. Jahrhundert (Mitt. k. k. Militärgeogr. Instituts Wien XXI), 1901. — Bibliografija shqipe von F. Manek, Dr. G. Pekmezi und A. Stotz. Vienne 1909.

I Етнографске границе балканских народа.

Три главна балканска народа држе географски индивидуалисане делове Полуострва: Србо-Хрвати северо-западни део, Бугари источни или бугарско-трачку област, а јужни део са приморјем и острвима Егејскога и Јонскога Мора — Грци. Али онде, где се ова три народа додирују, у средишњем делу Полуострва, становништво је јако измешано, залази једно у друго; поред тога се јављају и нове народне масе, као Арбанаси, Турци, Аромунџи и напоследку македонски Словени, који, истина, нису нека нова народна маса, али већим делом чине прелаз од Срба Бугарима. Друга област јако измешаног становништва је на Северу, у јужној Угарској, где су Срби измешани са Мађарима, Немцима и Власима, затим у Добруди и Бесарабији, где су Бугари измешани са Власима, Русима, Татарима и т. д. У следећем ћемо разгледати главне етнографске границе међу тим народима.

1. Северна граница грчкога народа

Од свих граница између народа Балканскога Полуострва, ова је била у главним цртама врло рано и доста тачно утврђена, нарочито на територији између Солуна и Цариграда. На тој дужини, као и на западној до Костура, Грци се додирују поглавито с Бугарима и македонским Словенима. То је оштра граница два различна света, различна по језику, по физичком хабитусу и психичким особинама. Зато је она прилично тачно обележена већ на најстаријој етнографској карти свих Словена од П. Ј. Шафарика, на којој су обележене и границе између Словена и других народа на Балканском Полуострву. Али ова карта је остала мало позната у западној Европи. Тачније је обележена северна граница грчкога народа на картама А. Voué-а од 1847 и 1855 г., које су изашле у издањима Ј. Perthes-ова института. Нарочито последња карта овога знаменитог геолога служила је за основицу многим доцијим етнографским картама.

И Шафарикова и Voué-ова карта имају једну знатну погрешку. На њима нису уцртане велике турске оазе међу Грцима и на северној граници грчкога народа, ни између Солуна и Месте, ни у Тракији, ни у источној Бугарској. Међутим из путописа почетком XIX века је познато да су те турске оазе постојале, али је истина трачка турска оаза, између Једрена и Цариграда, у последње време, досељавањем Турака из Бугарске, знатно ојачала.

Ту корекцију и многе друге детаљне, што се тиче грчкога народа, уноси у науку особито пажљиво, и на основу све литературе и многих путовања, израђена карта *G. Lejean-a* која је изишла 1861 г. Осим тога је овај аутор први обележио грчки појас уз обале Црнога Мора, истина само до реке Камчије. *Lejean-ову* северну границу грчкога народа задржао је у главnome и Kierert на својој карти од 1876 г., уневши корекцију тиме, што је грчки црноморски појас продужио и северно од Камчије, преко Варне до Каварне. Још с више детаља је представљено етнографско стање једренскога вилајета, нарочито однос између Турака и Грка, на етнографској карти Балканскога Полуоства, од аустро-угарскога конзула *Karl-a Sax-a*, која је изашла 1878 г.

На Балканском Полуострву није било сталније етнографске границе, него што је северна граница грчкога народа. Она се најмање померала, али су се дуж ње и јужно од ње, у грчкој приморској маси, насељавали, нарочито у новијим временима, Турци, који су емигрирали из Бугарске, највише после руско-турског рата од 1878 г. Те промене нису фиксирани на једној етнографској карти, нарочито не за једренски вилајет, ни на новим најбољим етнографским картама од *T. Флоринскога* и *Л. Нидерла*. Шта више на овим картама није у детаљима тачна ни северна граница грчкога народа.

Даље, случајном погрешком су неке, по већини становништва грчке и турске вароши, обележене на овим картама као бугарске, на пр. Његуш, Серез, Драма, Јаница или Пазар, у којима и бугарски испитивач Кнчов налази турску и грчку већину, не бугарску.¹

При изради приложене етнографске карте, ставио сам себи двострук задатак: покушао сам да до детаља тачно извучем северну етнографску границу грчкога народа и да обележим данашње стање турских оаза око те границе. За знатан део ове области, за територију од Олимпа преко Солуна до Месте, употребио сам поглавито своја проматрања, а онде, где их локално нисам имао, служио сам се двама бугарским изворима: етнографском картом Кнчева и картом бугарског ратног министарства, на којој су места, која припадају разним народностима, означена круговима разне боје; на послетку употребио сам и Weigand-ову етнографску карту југозападних делова Балканског Полуострва.

Моја карта се разликује од најновијих карата *Л. Нидерла* и *Т. Флоринскога* и што се тиче етнографских прилика у једренском вилајету. Истина ја сам могао овде чинити проматрања само *grosso modo*, али сам се ипак толико оријентисао, да сам могао проценити и употребити статистичке податке *Карајовова*, бугарскога конзуларног чиновника у Једрену, који је израдио списак кућа по народностима готово за сва села једренскога вилајета. Искључно на основу података овога писца израђене су етнографске прилике једренскога вилајета на мојој карти.

Карајовов помиње и две српске оазе у Тракији, око Бајрамича и Караџа-Алила, које су још сачувале језик, ма да се грцизирају. То је потврдио и бугарски историчар Буслајев, који је за време овога рата посетио те српске оазе.

Поред све пажње, нисам сигуран да је на мојој етнографској карти ово тачно: нису можда тачно издвојени Помаци и прави Турци у источној Македонији, и граница између њих; даље, и ако поменути бугарски извор чини добар утисак, ипак је он већу пажњу обраћао на Бугаре, а мању на Грке и Турке. Напослетку су етнографске прилике у области од Странце до Цариграда само шематски представљене, јер нисам имао детаљних података за свако место.

И северно од обележене грчке етнографске границе, има Грка, негде у већим оазама, као код Пловдива, у Станимаки и т. д., али се махом јављају као мањине у варошима Тракије и Македоније, мањине махом предузимљивих трговаца, који не ретко дају тип животу и раду у варошима. Даље се често и на сеоској маси словенског становништва, нарочито јужне Македоније, осећа утицај грчке цивилизације, грчке цркве и грчке пропаганде.

2. Граница између Грка и Тоска јужне Арбаније

Ова граница је различна на појединим етнографским картама. А. Воуе је обележио арбанашком бојом сав Епир и Акарнанију до Патраског Залива. Лејеап-ова карта не иде даље од Артанскога Залива, али је све довде означио арбанашком бојом. Словенске етнографске карте од Флоринскога и Нидерла колорисале су ову област по страним етнографским картама. И ја у овој области нисам могао ничега самосталнога урадити. Прошавши знатан део Епира и јужне Арбаније, осетио сам како је тешко разликовати Грке и Тоске, јер су и последњи већим делом православни, под утицајем грчке цивилизације и махом говоре и грчки. И Грци и Тоске имају исту ношњу. Живе махом измешано. И с једнима и с другима сам се могао разговарати само преко тумача. Без знања језика и без детаљних етнографских студија, није могућно у овим областима доћи до поузданог резултата о распрострањењу Грка и Тоска. Зато сам односе између њих у Епиру и јужној Арбанији обележио према Кіерерт-овој карти, која ми се учинила најближа истини.

3. Граница између Грка и Словена у јужној Македонији

Ову границу сам могао на мног места тачно утврдити, јер сам при путовању на њу обраћао нарочиту пажњу.

Идући с Југа, из Епира и јужне Арбаније, такозваним епирским путем, Словена нема све до Преспанскога Језера, управо до преседлине Превтиса и Иван-планине, осим неколиких словенских села у корчанској котлини, чије становништво говори неки архаичан словенски дијалекет. Компактне масе Славена настају у Преспи. Иван-планина и Превтис су етнографска граница између Тоска и Словена; даље су они и културна граница, јер крајеви јужно од Превтиса су под потпуним утицајем грчко-византијске културе, цариградске патријаршије а у главном и грчкога национализма: већина Тоска и Аромуна осећају се као Грци. Северно од Превтиса ти културни и национални утицаји знатно ослабе.

Даље на Истоку, улазећи из слива Бистрице преко Костура у Македонију, наиђе се на словенско становништво много јужније, али овде онде измешано са страним становништвом. Сам Костур је још грчка варош, у којој се губи мухамеданска мањина и полујелинизовани Словени. Али по селима око Костура превлађује словенско становништво, чији је део у области Несраму, југозападно од Костура исламизиран. И овде је јак утицај грчко-византијске културе и знатан је број патријаршијских Словена који припадају грчкој партији. Али по селима око Костура има, изгледа, и правих Грка, затим јелинизованих Аромуна, правих Турака и Арбанаса.

Даље на Истоку пружа се дубоко у Македонију турска кајларска маса и овде нема границе између Грка и Словена,

већ између Турака и Словена. Та граница иде јужно од Островског Језера, ма да и на Северу од њега има турских оаза. У северном делу котлине Сариђола има међу турским становништвом и на његовој северној граници неколико словенских села, нарочито велика села Пателик, Врбени и Суровичево (овде има и знатан број Турака) дуж жељезничке пруге Битољ—Солун, са становништвом необично вредним, енергичним и јако пробуђеним.

4. Турске масе и турске оазе.

То су масе и оазе правих Турака, Османлија, који говоре турским језиком и ограничени су скоро искључно на источну половину Балканскога Полуострва, поглавито на источну Бугарску, Тракију и суседне делове Македоније, до Вардара. У западним, нарочито у северозападним деловима Балканскога Полуострва није ни у ранијем времену било много Османлија, осим у варошима, одакле су се после престанка турске власти повлачили, махом заједно са турском војском.

Као што је поменуто, на најстаријим етнографским картама од *Шафарика* и *Воиџа* Турци су сасвим занемарени и према тим картама је изгледало да Турака скоро нема на Балканском Полуострву, осим по варошима. Међутим из многих извора знамо да су велике масе турског сеоског становништва у источном делу полуострва и онда постојале и биле веће но данас. Као што је поменуто, њих је најпре учртао у карту G. Lejean и његова карта даје најтачније распрострањење Турака око половине XIX в.; погрешно је само овде онде у томе што је исламизиране Србе и Бугаре, који говоре само својим народним језицима, обележио као праве Турке (на пр. у М. Зворнику и Соколу у Србији, неке бугарске Помакe у Родопи и т. д.).

На мојој карти је поред мањих турских оаза обраћена нарочито пажња на четири главне турске масе Балканског Полуострва: на трачку, источно-бугарску, вардарско-орфанску и кајларску. Прва турска маса је учртана по подацима који су напред поменути. Турску масу у источној Бугарској упознао сам путујући по тој области, али имајући друге задатке нисам је у карту учртавао. По попису становништва од 1905 г. има у Бугарској свега 603.867 мухамеданаца, али се не публикује попис становништва по појединим местима и зато ми није било могућно самостално учртати ту главну турску масу, ни остале незнатније. Узео сам их са карте Т. Флоринскога, која ми се учинила највероватнија. Много поузданијих података имао сам за вардарско-орфанску и за кајларску турску масу. Обе сам обишао, и на путевима сам обраћао пажњу на распрострањење Турака. Али сам осим тога имао за ове области добре претходне карте: нарочито поменуто детаљну карту бугарскога ратног министарства, затим етнографску карту

Кичова. Комбинацијом мојих проматрања и тих извора утврђене су границе ових турских маса. Више детаља о вардарско-орфанској маси саопштени су у мом делу *Основе за географију и геологију Македоније и Стр. Србије*. Кајларска или сарићолска оаза је највећа турска маса у западном делу Балканскога Полуострва, густо насељена малоазијским Турцима, Коњарима, и заузима цео простор од Островског Језера до Бистрице. Они живе у две варошице, у Кајлару и Цуми, и у преко сто махом малих села; особито је густ низ турских села на јужној ивици плоднога Буцака.

У источној Македонији, између Сереза и Дrame има око 4500 душа православних Турака патријаршиста, који имају грчке школе а говоре и турски и грчки. Њихов центар је варошица Зиљахово са 2800 душа².

Осим ових главних оаза и мањих маса, које су на карти обележене, нема скоро вароши и варошице у европској Турској где Турци не би чинили већи или мањи део становништва; они нису могли бити уцртани на приложеној етнографској карти.

5. Граница између Арбанаса и Срба

Кад се упореде ранији путописи и други извори са данашњим етнографским стањем око Охридског Језера, види се да се граница између Словена и Арбанаса, на штету првих, у последњим вековима знатно Истоку померала. Али нас се на овоме месту поглавито тиче да утврдимо данашњу етнографску границу, која ми је већим делом из властитог искуства позната, а делимиче из обавештења.

Сада та граница полази јужно од малога полуострва Лина, на Охридском Језеру, и пење се на развође између језера и Шкумбије, јер је село Радожда, на западној обали Охридскога Језера, словенско, а у Лину има словенска мањина. Али овде је несумњиво у ранијим вековима словенско становништво узимало знатне просторије и даље на Западу, у горњем и средњем сливу Шкумбије, све до Елбасана. И сад су се одржала, источно од Елбасана, нека словенска села, за која сам у најновије време сазнао,³ док је село Сушицу, још *Гойчевић* на својој карти означио као српско. Даље на Истоку, уза Шкумбију, има велика оаза албанизованих Словена, која обухвата и област Мокру, и становници знају још своје словенско порекло. По подацима проф. *Св. Томића*, има у изворишту Шкумбије мала оаза словенског становништва, које он назива српским. Шта више, много јужније, на левој страни Девола, има област Опара, за коју из хронике *Јована Мусаћа*, знамо да је још почетком XVI века била насељена Словенима.⁴ У битољској котлини има словенског становништва које тврди да је пореклом из Опаре; даље у области Козјачији, на јужној граници данашње Србије

досељено је словенско становништво, које тврди да је пореклом из елбасанског краја (Басановци). *Lejean* је на својим путевима нашао чак на ушћу Војуше у арбанском приморју, неколике српске оазе, као код Новог Села при ушћу Војуше, затим две оазе на Арзену, од којих је једна на самом ушћу Арзена, северно од Драча. Више научних путника су забележили, да у варошима средње Арбаније, као у Тирани, Кроји и Драчу, постоје мањине српског и аромунског становништва, које чине једну црквену општину, подложну патријаршији.

На Западу од Опари и Елбасана је око реке Семени област Мусакија, и то јужно од Семени Мала, а северно Велика Мусакија, у којој сада има Тоска, и зову се Љапици, затим Фаршериота, аромунског становништва, које се бави земљорадњом и сточарством;⁵ али у свој Мусакији, нарочито у Малој, топографска имена су често словенска; истина овде су до скоро слазили да са стоком презиме дебарски Словени, али је вероватније да је словенску номенклатуру дало старије словенско становништво.

И на Северу од Охридског Језера, све до вароши Дебра, има словенског становништва и на левој страни Црнога Дрима, али је измешано са исламизираним Словенима, мање с правим Арбанасима. Распоред становништва је овакав. Око реке Сатеске, десне притоке Дрима, има област Дебрца са 22 села словенског становништва и главним местом Здеглаве. Западно од ње, с обе стране Дрима, настаје област Дримкол, са мешовитим становништвом у коме преовлађују православни Словени, али има и исламизираних или Помака, нарочито у селу Јабланици. Даље је на левој обали Дрима област Голо Брдо, чије је словенско становништво први опазио *Lejean* и обележио као српско. И сада је то српска област, али са знатним бројем Помака који су исламизирани поглавито у првој половини XIX века, и махом још говоре српски. На Истоку од Дебра превлађују Словени. Овде у области Малој Реци живи словенско племе Мијаци, чије је главно место Галичник, са 800 кућа или око 4500 душа, затим Лазаропоље са 3000 душа и др. Северно од Дебра, у горњем сливу Големе Реке има 3—4000 православних, који говоре арбанашки, чија села махом имају српска имена и они се по тврђењу проф. *Св. Томића* зову само Србима. Ово одавно познато, изузетно становништво означио сам на карти плавом бојом са црвеним крстом.⁶ У самој вароши Дебру превлађују мухамеданци, махом Турци и турцизиране Геге, који су услед тога питомији, али има и знатна словенска мањина, са српским и бугарским владиком. За крајеве северно од Дебра, поред Црнога Дрима, имам података само од *Св. Томића*, који их је обележио као мешовите, од Срба, арбанизованих Срба и Арбанаса; тако мешовито становништво се пружа све до састава Црнога и Белога Дрима. Ретко где православни Срби прелазе на леву обалу Дрима.

Са Дебром улазимо у области у којима се и данас насе-

љавају Арбанаси са Запада, из праве Арбаније, и то на овај начин. Дебарски Словени, нарочито они у Малој Реци, изложени су правим пљачкашким походима Арбанаса са Запада, из Селице и Лурије. Те пљачкашке походе, који су и мени познати, особито је пластички описао аустријанац *Karl Steinmetz*.⁷ Поменути Арнаути скупљају се у велике чете до 200 људи, ноћу иду а преко дана се сакрију и преспавају по шумама, пређу Дрим и планину Кораб и нападају на дебарске Словене. Махом побију чобане и крену њихову стоку, кашто више хиљада оваца и коза. Кад се врате у Селицу и Лурију објављују сретан пљачкашки поход пуцањем из пушака и приређивањем гозби; по том пљачку поделе. Услед тога је знатно ослабило, некада врло развијено дебарско планинско сточарство. Немајући довољно земљишта за земљорадњу, нити каквог другог начина зараде у свом крају, дебарски Словени су се почели одавати гурбетлуку и расељавати се; особито их је много по Србији, затим у Бугарској и Влашкој, а последње деценије иду и у Америку. На њихова места су се на Северу од Дебра на много места населили поменути Арбанаси.

Али нарочито за последња два века Арбанаси су се насељавали по свој Западној Македонији, до Вардара. Ја сам покушао да обележим све те арбанашке оазе, и то на основу својих проматрања, података руског конзула *Росињовског*, бугарског писца *Кичова* и карте бугарског ратног министарства.

Још су више измешани Срби и Арбанаси у Пилоту и на Косову.

Пилотом ћу назвати сву област око Дрима, између Призрена и Ђаковице на Западу и Скадра на Истоку (средњевековни Горњи и Доњи Пилот; као да се успомена на то назвање очувала у имену данашњег арбанашког племена Пулти). Метохија и Косово су означени на приложеној карти. То су области мешовитог становништва: Срба, Арбанаса и арбанизованих Срба; шта више у границама данашње Црне Горе, има племе Кучи, сада српско, али је вероватно произашло једним делом асимилацијом Срба и Арбанаса.⁸

Ја немам својих властитих података само за пилотску област, коју нисам посећивао. Али према описима свих научних испитивача, од Хана па до најновијих, Хасерта, Штајмеца и Нопче, то је претежно арбанашка област. У средњем веку је била насељена мешовитим српско-арбанашким становништвом и Срби и србизирани Арбанаси су превлађивали у равницама, нарочито Задриму и Забојани, а Арбанаси су могли бити само у планинама у већини. Од тога српскога становништва одржали су се незнатни остаци које помињу Хан, Хекар и Ј. Милер.⁹ У најновије време сам сазнао од мог ученика Ј. Мајића да у арбанашком племену Кастрати, у селу Каменици, превлађују православни Срби. Позната је српска оаза Врака близу Скадарског Језера са преко хиљаду душа, затим незнатан број Срба у селу Суљки на Бојани, које је *Ј. Милер* забележио и

који су сада већим делом исламизирани. И у Скадру има Срба. *Bianconi* је око половине XIX века утврдио да Срба у Скадарском вилајету има 70.000. Л. Нидерле узима да Срба у Арбанији, са Скадром, има око 100.000 душа. У многим селима Старе Србије и у данашњој Србији, нарочито западно од Мораве, има досељених Скадрана.¹⁰ Али је и поред тог многобројног исељавања вероватно да ће се детаљним и пажљивим испитивањем наћи у северној Албанији више Срба, но што сада знамо, јер Србе, помешане са Арбанасима тешко је приметити: носе арбанашку ношњу, прилагодили се арбанашким обичајима и сви говоре и арбанашки. Тиме се чувају и могу се слободно кретати, појав сличан мимикрији у животињском свету. Даље су Хан и Хекар утврдили да су многа племена северне Арбаније мешовитог српско-арбанашког порекла; за арбанашко племе Хоте зна се, да су знатним делом српскога порекла, и то од исељених Пипера и Чевљана из Црне Горе. Вероватно су мешовитог српско-арбанашког порекла Клименте, Груде и Гаши, који се својатају са суседним црногорским племенима. Сами Мирдита имају традицију, коју је напре Хан забележио, и по којој је њихов предак био неки Словен. Напослетку је све до скоро било мешавине између ових Арбанаса и Срба женидбом: Арбанашкиња пође за Србина, нарочито ако је јунак, а тако исто и Српкиња за Арбанаса. Вера није препрека. Осим тога су многи испитивачи забележили да северни Арбанаси имају неке обичаје као славе, побратимства и др. исте као и Срби. Номенклатура је у целој овој области много више српска но што изгледа по аустријској карти 1:200.000 (више је српска била на ранијим издањима ове карте, но на доцнијим).

На основу ових констатација обележио сам, на приложеној карти, северну Арбанију, као област, истина арбанашку, али као Арбанасе произашле из мешавина правих Арбанаса и албанизираних Срба.

На Западу од Ђаковице је област Валбона или Реке, у којој су се Срби дуго држали. Још око половине XIX века *Lejean* је на основу својих испитивања, обележио ову област као велику српску оазу, која се спушта до дримске оуке, и у њој је на Дриму последње село Зуби. Изгледа да су се Срби ове оазе иселили или исламизирали, или обоје.

Моја проматрања и подаци настају за крајеве источно од Река и простиру се до српске границе, и од Шар-Планине па до босанске границе. Осим својих проматрања, ја сам имао још и ове детаљне етнографске податке. По упуствима Географског Завода на београдском Универзитету, српски учитељи и свештеници су годинама скупљали статистичке податке, готово за сва села. На основу извора и једне и друге врсте изражена је детаљна етнографска карта, на којој је преставаљено становништво и по народности и по вери. Та је карта публикована 1911 год.¹¹ и поглавито су према њој и преста-

вљене етнографске прилике овога краја на приложеној етнографској карти. Она је коригована само местимице према новим подацима и према промењеним приликама, које су већ од почетка балканскога рата настале. Услед анархије и беспримерног насиља на Косову и у Метохији, иселиле су се из ових области, само од српско-турскога рата 1878 г. до 1912 год. многе хиљаде Срба, и настанили се махом по јужној Србији. На њихова места су се населили арбанашки колонисти који су се сада знатним делом повукли испред српске војске, многи у праву Арбанију, а на њихова места су се населили они српски бегунци. Овај процес се нарочито вршио у области реке Лаба и око скопске Црне Горе; зато је овде сада српско и арбанашко становништво тако јако измешано да га је могућно само шрафама означити.

Овде је zgodно исправити две погрешке које се јављају готово на свима етнографским картама. Оне бележе једну велику арбанашку оазу, (по Нaһп-у) која се пружа дуж Јужне Мораве до вароши Лесковца у Србији. Те арбанашке оазе сада нема, и само на јужној граници Србије, има неколико арбанашких села са 2151 душом, али је збиља постојала та арбанашка колонија пре српско-турског рата од 1878 г. Ови Арбанаси су се повукли заједно са турском војском и остало их је само поменути број душа.

Даље на многим етнографским картама су обележени многобројни Арбанаси у Новопазарском Санџаку. Тамо има само једна, истина знатна арбанашка оаза у области Пештери. Остали мухамеданци Санџака су исламизирани Срби и говоре српски. И сами пештерски Арбанаси, насељени као оаза у српском становништву, говоре поред арбанашког језика и српски. До сада се држало да су они досељени из Куча у Црној Гори. Г. Ј. Томић ми је саопштио да је он нашао документе, према којима су они Клименте, досељени као католици око 1700 г., па доцније исламизирани.

У правцу преко Пилота, Метохије и Косова до јужне Мораве, Арбанаси су били, за ова последња три века, најдаље на Исток у оазама продрли и преко 200 km се удаљили од своје праве етнографске области, у Арбанији. Томе су узрок поред осталог поглавито знатна исељавања Срба из помених области.

6. Граница између Румуна, Срба и Бугара

И ако је Дунав добра граница, Срба и Бугара има на левој страни Дунава, у Банату и у Влашкој, а знатно више има Румуна на десној страни Дунава. Срба има помешаних с Власима у источном Банату, затим католичких Срба или Крашована, око Крашове у источном Банату; даље има једна чисто српска оаза у северном Банату, где има и два села бугарска; напоследку Срба има у Влашкој у Турни Северину

и западно од Крајове. У Влашкој има више словенских оаза, које сам по Вајгандовој карти означио као бугарске; али судећи по делу *И. Барбулеска*, изгледа да су бар неке од њих српске.¹²

Међутим влашких оаза има у данашњој Бугарској, на десној страни Дунава, од Свиштова до српске границе, и њим сам означио по Флоринскоме и Вајганду. У Србији има област измешаног српског и румунског становништва у којој има Влаха по званичној статистици од 1900 г. 86.305 душа. Пошто нема српске статистике по селима, ја сам ову мешовиту област ограничио према своме познавању; скоро сви поред влашког говоре и српски.

Јако мешовито становништво Добруце, у коме ипак превлађују Румуни, Бугари и Татари, обележио сам поглавито по картама *Weigand-a* и Флоринскога, а немачке колоније по чланку и карти *B Schwarz-a*.

7. Граница између Срба, Мађара и Немаца у Угарској

Српско становништво у јужној Угарској издвојио сам на основу врло детаљне статистике по местима, коју је публиковала Карловачка Митрополија. Међутим при издвајању Мађара, Немаца, Словака и Чеха и др. у Угарској, држао сам се поглавито мађарске етнографске карте *Bátky Zsigmond-a*.

8. Граница између Срба и Бугара

Сасвим је тешко, готово немогућно, повући ову границу, јер су Срби и Бугари по многим особинама готово један исти народ; осим тога се између њихових народних језгра налазе велике области прелазног становништва. Сељаци не само суседних већ и области које су једна од друге више удаљене могу се споразумети; споразумевање је тешко тек између сељака источне Бугарске и српског сељака са Дрине. Даље, Срби и Бугари су исте, православне вере. Напослетку, између њихових народних маса нема никаквог антагонизма. Али не треба не истаћи да се Срби од правих Бугара, на Истоку од Осме, знатно разликују и по антрополошком типу а нарочито по психичким особинама; ове су разлике много знатније но језичне.

Наговештена језична сродност, затим често идентичне етнографске особине дале су интелигенцији оба народа повода да исте пограничне области сматра или као искључне српске или бугарске, и због тога се развила лингвистичка препирка која траје деценијама и тиче се двеју области: *пограничне области између Тимока у Србији и Искра у Бугарској и Македоније*. За прву област није било до пре неколико година систематски изведених етнографских и дија-

лектолошких испитивања. И сад их нема за већи део Македоније; фолклористична грађа која је у последњим деценијама скупљана у Македонији (скупљачи су били национални пропагандисти, нарочито бугарски) непотпуна је и често непоздана. Ипак је и на основу такве грађе *В. Јагић*¹³, најзнатнији од живих слависта, исказао мњење да македонски говор представља прелазне дијалекте између српског и бугарског језика; *Ile Barbulescu*, проф. славистике у Јашу и одличан познавалац спорне српске и бугарске литературе, тврди да Срби према лингвистичким цртама имају на Македонију бар толико исто права као и Бугари.¹⁴ Готово сви српски и бугарски лингвисти признају да је македонски говор мешавина српских и бугарских језичних особина, престављајући тако мешовите дијалекте, али Бугари тврде да у тој мешавини превлађују бугарске а Срби да превлађују српске лингвистичке црте. Та лингвистичка литература учинила је на мене овај утисак: испитивачи долазе до различних резултата због различних полазних тачака и различних критерија. Бугари држе да су у неким новијим лингвистичким формама, нарочито у губљењу флексије и употреби члана, нашли сигурне знаке, на основу којих могу македонске дијалекте уврстити у бугарски језик; али је доказано да су исти новији процеси захватили и неке српске дијалекте, и то не само српске граничне дијалекте (према бугарској области); можда су се ти новији процеси развили под утицајем романских језика. Српски испитивачи узимају за критерије неке основне особине српског и бугарског језика, на пр. (не упуштајући се у лингвистичне детаље навешћу само један пример) карактеристичне српске гласове *ђ* и *ћ* који се готово у целој Македонији чују, истина махом као *г'* и *к'*. Кашто се полаже знатна вредност и на извесне архаичне језичне особине. Осим тога су лингвисти већином склони да лингвистичну карту сматрају као етнографску; поред све важности језика као народне одлике, то се не може усвојити за многе области, нарочито не за области овако мешовитих дијалеката које осим тога нису још довољно лингвистички испитане.

Права етнографска испитивања дала су до данас још мање поузданих ослонаца за разликовање Срба и Бугара у Македонији. Шта више према садашњем стању пре се може рећи да су многи обичаји, навике и веровања код Срба и Бугара исти или скоро исти. Нема студија које би научно и са довољно оштрине утврдиле специфичне српске или бугарске особине; ипак изгледа да има неколико таквих особина које ћу навести при крају ове главе.

Кад је такво стање лингвистичких и етнографских студија и пошто су поменуте области прелазне области између српског и бугарског народа, где ће се, изгледа, и после детаљних научних студија тешко доћи до прецизних и опште примљених научних резултата, то се мора прибећи још једном критеријуму, стању народне свести. Шта више ако у помену-

нутим областима има јаке српске или бугарске народне свести, онда би то по мом мњењу било важније но која више српска или која више бугарска лингвистичка или етнографска особина. Али такве прелазне области могу бити без јасно изражене народне свести, а, пошто нема несумњиво утврђених лингвистичких и етнографских знакова, морамо их колорисати неутралном бојом. У овом случају остаје да се доцнијим лингвистичким и етнографским студијама утврди да ли се те национално неодређене области могу сматрати као српске или бугарске; али колорисање на доцнијим етнографским картама зависиће највише од формирања националне свести у неутралним областима. Према изложеним погледима сам колорисао на приложеној етнографској карти поменуте прелазне области између Срба и Бугара.

Прва спорна област, између Тимока и Искра, обележена је на најстаријој лингвистичкој карти, оној од *Шафарика*, као бугарска, ма да је она у оно време и лингвистички и етнографски била скоро непозната. То је примио *Ами Буе*, и по етнографској традицији се погрешна граница између Срба и Бугара одржала на свима етнографским картама (осим српских) до најновијих етнографских карата од *Нидерла* и *Флоринског*. Знатан део источне и јужне Србије колорисан је дакле на свима тим картама бугарском бојом. Поменута два слависта, позната са целом српско-бугарском спорном литературом о овом питању, први су поправили ту погрешку обележавајући сву источну и југоисточну Србију српском а суседне области у Бугарској бугарском бојом. Али су последњих година ово питање проучавали *Олаф Брок* професор универзитета у Кристијанији, а затим нарочито детаљно српски лингвист *А. Велић*, и на основу исцрпних и многоструких проматрања дошли су до резултата да је тимочки дијалекат несумњиво српски, а *Велић* тврди да се исте говорне особине пружају и до Софије. Слависти, који су радили етнографске карте, *Флорински* и *Нидерле*, још не примају последњи резултат *Велићеве* студије, али признају озбиљност тих испитивања (Флорински), други, као *М. Решејар*, потпуно их примају¹⁵. До истога резултата као *Велић* дошао је *Риста Николић* на основу детаљних етнографских испитивања извесних области западне Бугарске, и од особито је значаја ово његово проматрање: још се није изгубило српско национално осећање код старије генерације у трнској области¹⁶.

Исти тимочки дијалекат се говори у околини Скопља, Кратова и Тетова, и та се област на етнографској карти мора означити као српска.

Из овога се види колико је из основа погрешно колорисати бугарском бојом крајеве источне и јужне Србије (као што то чине неке и најновије стране етнографске карте), и то треба да ишчезне са оних етнографских карата које имају

тежњу да буду озбиљне. На основу лингвистичких резултата пре би се могла западна Бугарска до Искра обележити српском бојом.

Као што је поменуто, исто тако се деценијама, не само у српској и бугарској литератури, води препирка о народности Македонаца и то по правилу на овој основи: сви македонски Словени су само Срби или само Бугари. Ја сам се на другом месту бавио о овој литератури, о фалзификованим статистичким подацима, о неистинитим етнографским картама, затим о новијем утицају ексархата и бугарске пропагаиде.¹⁷ Полазећи од напред изложених погледа, македонску област сам на приложеној етнографској карти колорисао на основу ових проматрања.

Јужно од Скопља па до Солуна простире се област са већином словенског становништва које нема никакве чврсте националне свести. Они између њих који се издају за Србе и Бугаре добили су ову, у већини случајева са свим површну националну свест под утицајем новије пропаганде, нарочито црквене и школске, не ретко и утицајем претње и насиља. Ова национална свест је тако колебљива да су не само поједини људи но и цела села у току последњих деценија прелазила од српске партије бугарској и обратно; познати су примери браће и других сродника који припадају једни српској, други бугарској партији. Нема никакве сумње да ће они македонски Словени који припадну Србији брзо постати Србима, а они који припадну Бугарској преобратиће се исто тако брзо у Бугаре, и то после незнатних трзавица којима ће се утрти површан утицај ранијих пропаганди; последње се тиче поглавито неких вароши (нарочито Велеса и Штипа), сеоског становништва у мањој мери или готово никако. Можда би најтачније било целу ову словенску, национално колебљиву масу обележити неутралним именом: Македонски Словени.*

Али ми се при изради карте учинило да се може *grosso modo* покушати да се издвоје извесне области као више српске или више бугарске. То је на првом месту случај са околином Скопља, Кратова и Тетова, и даље на Ј.З. са областима које су се до скоро рачунале у Србију (Ст. Србију)¹⁵ и на које је погрешно проширено име Македонија. Као што је поменуто та област је по говорним цртама више српска и ако има и бугарских, нарочито новијих језичних утицаја. Даље, у колико

* У политичкој брошури „Балкански рат и Србија“ изнео сам границе између Србије и Бугарске како су утврђене српско-бугарским уговором од 29. фебруара 1912. и како су мени саопштене. Неки наши и бугарски листови (нарочито „Мир“ и бугарски професори *Иванов* и *Милетић*, који ме много и у другим бугарским листовима грде) сматрали су — по злој вољи или што им је то било угодно — поменуте границе као моје научно уверење, и прецаивали су ми противуречности између мњења изнетих у научним публикацијама и горњег. Никакве противуречности нема, јер је у горњој публикацији изнесена поменута уговорна граница, која, разуме се, није и не може бити моје научно уверење.

је позната етнографски и у колико су познате историјске традиције, које су у народној души запретане и лако их је пробудити. несумњиво је више српска. Према последњим особинама она се може продужити до Прилепа. Са Косовом и Метохијом чинила је језгро и централну област старе српске државе, за њу се везују најславније српске традиције и сви главни словенски уметнички споменици су искључно српски (црквена архитектура и сликарство).¹⁶ Као што сам ја учинио раније на једној етнографској карти, и Флорински и Нидерле обележили су скопску и тетовску област као српску. Према моме знању исто становништво са истим етнографским особинама пружа се до Дебра, и ако изгледа да у говору последње области има више архаичних црта но око Скопља и Тетова.

Источну Македонију сам обележио бугарском бојом јер чини једну географску целину са Бугарском и стоји поглавито под бугарским националним утицајем, али у становништву има несумњиво и српских етнографских и лингвистичких црта и особина.

И кад се на овај начин, *grosso modo*, издвоје и колоришу поменуте периферијске области, остаје ипак већа половина македонских Словена који лингвистички и етнографски несумњиво нису тако детаљно и тако тачно испитани да би поједине делове њихове могли означити као поуздано српске или бугарске. Они су обележени неутралном бојом македонских Словена. Али сам осим тога на карти црвеном линијом означио распрострањење неколиких карактеристичних српских лингвистичких и етнографских црта и особина, не хотећи тиме установити никакву утврђену границу између Срба и Бугара и не поричући да се бугарске лингвистичке особине јављају и у границама оне црвене линије, као што се и српске јављају изван ње. Црвеном сам линијом дакле обележио распрострањење ових српских особина:

Распрострањење гласова *ђ* и *ћ* (*г'* и *к'*) место бугарских *жд* и *шт*, јер су они поред других српских језичних особина и поред поглавито српскога речника ових области најважнија лингвистичка разлика између српског и бугарског језика. Њихово распрострањење сам обележио према резултатима *Сив. Новаковића* и према карти *Б. Цонева*. Али гласови *ђ* и *ћ* прелазе местимице преко обележене црвене линије и, махом измешани са гласовима *жд* и *шт*, продиру и на Запад од Охрида и на Југ скоро до Солуна (последње по *В. Облаку*).¹⁸

Црвена линија обележава у главном и распрострањење најглавнијег српског обичаја славе, у коме су измешани хришћански и пагански елементи. Срби немају топлијег и дубљег обичаја, који је личан јер је везан за породицу и са покољењима се кроз векове наставља. Тога обичаја немају Бугари на Истоку од шопске зоне, и по њему се као по карактеристичном фосилу разликује српско становништво и становништво са јачим српским утицајем од бугарског. Као у Србији тај се

празник светкује и у Македонији и местимице прелази обележену црвену линију, нарочито на З. и према СЗ. (Дебар). Њихов велики значај као карактеристичног знака за Србе особито је јако нагласио Рус *Јасиребов*, а *Dr. Божа Прокић* је несумњиво доказао да се у западној Македонији слава славила и почетком XI века.¹⁹

Срби су богатији народним песмама и мелодијама него Бугари и оне имају друкчији карактер, често друкчији садржај, и одају различите народне душе. Не упуштајући се у још необјашњене појединости ове заплетене појаве, могу само ово утврдити: Македонски Словени, нарочито на З. од Вардара, одликују се исто онако богатим песмама и мелодијама као и Срби.

Из претходних излагања се види како се мени представљају етнографско-лингвистички резултати и испитивања о народној свести и како се према томе могу grosso modo повући границе између Срба и Бугара. Има Срба којима се то представља у друкчијој светлости: српско је све до Костура, Солуна и Месте, као што има Бугара који верују да су Македонија и поменути крајеви Србије бугарски. У овим питањима суд није чист, није слободан од осећања и жеља, од симпатија и антипатија, кашто од обичне, дивље себичности, или је под утицајем замишљених политичких конструкција. — Зато се мени чини да се питање о границама између Срба и Бугара неће никад тако дефинитивно решити, да га приме научни људи оба народа. Шта више и остали словенски научни људи (и кад би били слободни од свију горњих осећајних струја) могу доћи само до извесних вероватноћа, јер ово је несумњиво прелазна област између Срба и Бугара, прелазно становништво; констатације, које се учине, нису несумњиве, различно ће се на њих гледати и различно ће се тумачити. А изгледа највероватније да ће будуће генерације — после сто, двеста година — сматрати све напоре ове врсте као узалудан посао, јер ће, пространије и отвореније гледајући, знати да су Срби и Бугари готово један народ а и постаће можда до тог времена један народ.

10. Аромунци или Куцовласи

Задобијају интерес и наклоност испитивача нарочито због тога што су у последњим вековима највише национално патили и највише национално изгубили. Веродостојни научни путници у почетку XIX века²⁰ утврдили су да их је било око пола милијуна а сада их несумњиво нема више од 150—160.000. Јављају се као етнографска острва у основној словенској и грчкој маси становништва, и то највише у југозападном делу Полуострва, поглавито у Македонији, Епиру и Тесалији. Ја сам обишао већину етнографских аромунских оаза у Македо-

нији, и своја детаљна проматрања о њима публиковао сам на другоме месту. На основу тих проматрања, затим на основу Weigand-ове карте, која представља распрострањење Аромуна у југозападном делу Балканског Полуострва, и на послетку конзултирајући и друге старије и новије публикације, на основу свих тих извора обележио сам Аромуне на приложеној карти.

Они се деле у две знатно различне групе.

Једни су *номадски Аромуни*, који су поглавито пореклом из јужне Арбаније, нарочито из Мусакије у Албанији, и зову се *Фаршериоти*; делимице су то и пиндски Аромуни. Искључиво су сточари са овцама, не ретко држе и ергеле коња. Немају сталних станова. Лета проводе по балканским планинама, од Старе Планине у Србији па до пелопонеских планина, и имају само пастирске привремене станове или *каливе*. У јесен слазе у приморске равнице Егејскога и Јонскога Мора, или у простране жупне котлине, поглавито у тесалијске, у Урумлук на источној страни Олимпа, у солунску Кампању, у Мусакију, у пловдиско поље око Марице, у сереску и ђевђелијску котлину у Македонији, у равницу Мораве код Чачка, у белопаланачку котлину и т. д. Ту презиме са стоком па се у пролеће враћају у планине. Аромуни немају своје планине, и све им је теже плаћати скупе паше балканских планина. Јако им сметају и границе многих држава, које су се на некада једноставној турској територији формирале од XIX века: при прелазу границе морају плаћати царине. Због тога и Фаршериоти и пиндски Аромуни све више напуштају номадско сточарење, стално се настањују и одају оним истим занимањима као и Аромуни друге групе, о којима ће ниже бити говора.

Све је мањи број аромунских сточара и у западној Македонији, где су до пре 2—3 деценије били многобројни. Саракачани и Фаршериоти долазе под својим старешинама које зову *челмичима* на Перистер, на Јакупицу са Солунском, на Ниче, Караташ и Галичицу. Има их свега неколико стотина. Најбољи преглед над њима добио сам о Ђурђеву-дне 1910., сретајући између Водена и Јанице велика аромунска стада, која се из солунске котлине и осталог егејског приморја враћају у поменуте планине. У једном крду има по неколико хиљада оваца. Њих прате чобани или ђаје, који се распознају по нарочитоме штапу, врло дугачком и при крају лепо извијеном и изрезаном; то је исти штап готово код свих сточара Балканскога Полуострва. Уз њих иду чобански пси. Иза крда се креће натоварено цело аромунско покретно село: на коњима и магарцима јашу људи и жене, у сепетима су натоварена деца, и осим тога су на сваком коњу натоварени ћилими, њебад, поњаве, јастуци, затим даске и готово сва кућна дрвена грађа и кућно посуђе. Пред вече разапну шаторе поред пута и ту преноће, а коњи и овце око шатора пасу. Само једнога дана срео сам на поменутоме путу у 15—20 крда око 50—60 хиљада оваца.

Али главно аромунско становништво чине стално настањени Аромунуи у селима, варошицама и варошима, који се баве најразноврснијим занимањима, осим земљорадње, и у Србији су познати под именом Цинцара. По областима у којима стањују могу се поделити на неколико група.

Битњолско-крушевска група у којој има око 28—30.000 Аромуна, и то у Гопешу, Маловишту, Трнову с Магаревом, Нижопољу, затим у Битољу, Крушеву, у малом селу Трстенику и у Прилепу.

У *влахоклисурској групи* има око 11.000 Аромуна и то у Влахоклисури, Блацу, Сисану, Папилишту и даље на Северу од ових у Невесци и Писодеру и више влашких породица у Неговану, Белкамену и Љасковцу.

Осим ове две групе, где су влашка села ипак ублизу, има их и сасвим растурених: у Ресну и суседном селу Јанковцу, у насељу Каливе, између Ресна и Охрида (ма да се неки од ових крећу), у Охриду и селу Белици код Струге; затим на Југу у Билишту, Корчи, у селима корчанске котлине: аромунској Стопани, аромунској Пљаси и у Морави; напослетку у Хрупишту, Гревени, Шатишти и Кожану.

Са последњим варошицама има Аромуна у западној Македонији око 45.000 или $\frac{1}{3}$ од свих Аромуна Балканскога Полуострва.

Најдаље је на Југу *пиндска аромунска област*, у којој је сада највише Аромуна. Та се аромунска зона држи Пинда од Смолике на Северу преко Зигоса даље. На Истоку од ње је Трикала а на Западу Јањина. Главна су цинцарска насеља у пиндској области: Самарина, Авдела, Мецово и т. д. Она је свакојачко била централна етнографска област Велике Влашке, која се у средњем веку спомиње.

На Северу од ње је сада незнатна *аромунска грамоска област*, око планине Грамоса. Овде су у XVI и XVII в. биле знатне цинцарске вароши и насеља: Линотопи, Николица, Фруша, затим села Грамости и Варпени, и нарочито су прве биле изложене арбанашким нападима и сили Тоске Али-паше и раселиле се. Одавде је пореклом знатан део Цинцара у Битољу, Крушеву и околним насељима.

На западној страни Олимпа је *олимписка аромунска група* са селима Влахоливадон, Кокинопло и Флери. Многи и од њих су се бавили у печалби по Србији и говоре српски, те су ми били од помоћи при испитивању Олимпа.

Али је најважнија била *мускопољска аромунска област*, под коју ћу, осим Мускопоља и Воскопа, обухватити и остала цинцарска насеља јужне Албаније, око Девола и у горњем току Шкумбије: Шиписку, Пљасу, Лангу и т. д. Овде су се нарочито у XVII и XVIII в. биле развиле велике аромунске вароши, које су постале не само центри јужне Албаније и западне Македоније, већ су биле од великог значаја за трговину свих централних делова Балканскога Полуострва. Битољ је

према њима био незнатно место и једино им је Серез конкурисао. Ти су аромунски трговци доносили на Балканско Полуострво највећи део средње-европске робе, нарочито са лајпцишких вашара, која је прерађивана према балканскоме укусу: мараме, липиске, женска варошка ношња (либадета, бунде), накити и друго.

Аромунски из поменутих трију јужних група, а нарочито они из западне Македоније, ишли су у гурбетлук по многим варошима и живљим местима Балканскога Полуострва, нарочито поред главних друмова. Уз њих су ишли и прави Грци. Поред европске Турске долазили су у Србију и Бугарску, нарочито пре ослобођења, а прелазили су и Дунав; док су у Србији и у српским областима северно од Дунава превлађивали Цинцари, у Бугарској (нарочито Источној Румелији), било је много више Грка, који су знатним делом били старинци. Поред Турака поглавито су они формирали тип старе балканске чаршије. Посрбљене цинцарске и грчке породице биле су често и од знатног политичког утицаја и у ослобођеним словенским балканским државама.

Експлоататорски рад цинцарских и грчких ханџија и бакала, који су уз то и циције, био је главни разлог антагонизму који се развио између широких словенских маса, српских и бугарских и између Грка и Цинцара. Али даље свака јарост турска према хришћанима изливала се поглавито над Словенима, јер су се и Грци и Цинцари као флексивнији и мудрији знали толико да измакну да турска насиља њих мимоиђу; истина то није могло бити увек, и познато је да су и они патили. Напоследку су Грци и Цинцари умели да нађу начина да уђу у турску службу као ећими, муавини, заступници хришћана и т. д. Доцније кад су престали бити ињоранти то исто су радили и балкански Словени, нарочито Бугари, али ипак нису Грцима опростили. Уз то су дошле црквене егзархијско-патријаршиске и националне борбе између Грка и Бугара, које су поменуте антагонизме довеле до највише тачке. То се сталожило и узајамна мржња између Грка и Бугара постала је готово особина народних душа.

Аромунске оазе Балканскога Полуострва могу имати извесан национално-политички значај само ако остану у вези с Грцима, у чијој су близини и под чијим су културним утицајем. Румунска пропаганда није направила великих успеха, али је ипак грчки утицај њоме унеколико ослабљен. Поред ње и против ње Аромунски се ипак и у Македонији претапају у Грке. Осим тога има у последњим деценијама случајева да Аромунски и у Македонији губе своју народност прелазећи у Словене. Међутим последње је редован случај са оним Аромунима, који остану дуго година у гурбетлуку или се стално настане у Србији и Бугарској. Нарочито их нестаје мешовитим женидбама. Напоследку Цинцари су често без деце или с мало деце.

11. Вере и конфесије.

Несумњиво је да су на Балканском Полуострву од извесног значаја вере и конфесије, јер услед њих има разлика и трвења у једном истом народу. Зато су и оне издвојене на приложеној карти. То је и раније овда-онда чињено а нарочито је на верске разлике обратио пажњу аустро-угарски конзул Karl Sax, дајући им већу вредност но што је имају и рашчлањавајући тако народе Балканскога Полуострва у најмање делиће.

Међу Србима православни чине око $\frac{2}{3}$; има знатан број католика, Хрвата, и много мање исламизираних Срба, али сви говоре само српско-хрватски језик, изузимајући неке исламизирание и албанизиране.

Исламизираних Срба има једино у Старој Србији, Македонији и у Босни с Херцеговином. Међу њима сам нарочитим значајма разликовао оне који су и арбанизирани. То су дакле само они мухамедански Срби који живе измешано с Арбанасима. И пре но што су били исламизирани они су поред српскога говорили и арбанашки. И после исламизирања говоре српски, кашто неколико генерација; после тога говоре српски као стран језик или знају само неколико српских речи.

Сличан је случај и са исламизираним Бугарима, који чине знатне масе у источној Македонији и Тракији, дакле међу турским становништвом; они говоре чешће само турски, ређе и бугарски и турски.

Познато је да католика има у Далмацији, Хрватској, Босни с Херцеговином и по правилу се зову Хрватима. Само у Далмацији има католика који се осећају Срби. Међутим католици су у Босни и Херцеговини до окупације 1878. г. били без националне свести, слично македонским Словенима, али су сада већином постали и постају Хрватима. Осим вере, католици се од православних разликују и азбуком, јер употребљују латиницу, док се последњи служе ћирилицом. Али они су међу собом везани осим заједничког народног језика и књижевним језиком, књижевношћу и културном узајамношћу. У тим правцима је учињен велики напредак нарочито последњих деценија. Они се све више приближују и изједначају. Јавља се код многих дубоко осећање за заједничке интересе; због тога пате и не презају од жртава. Варају се они који противно мисле указујући при томе на верске разлике. Верска противност између православних и католика није онако јака као на западу Европе, поглавито зато што у прошлости нису никад водили верске ратове и што између њих није никада било историјскога антагонизма. У српско-хрватском народу је шта више много више верске толеранције, но што би то могло изгледати према његовом културном ступњу.

Католици и мусломани у Босни с Херцеговином, Хрватској, Далмацији и Угарској издвојени су на нашој карти према

званичној статистици ових земаља, и то по местима. Мухамеданци Старе Србије и Македоније обележени су према раније поменутиим подацима који су скупљени у Географском Заводу београдског Универзитета. Помаке источне Македоније и Тракије обележили смо према цитираној карти бугарског ратног министарства и према подацима Карајовова.

Међу Бугарима је сасвим незнатан број католика (20—25.000) и тако су растурили да их није било могућно издвајати на овој карти.

Било би од интереса издвојити на карти Арбанасе различне вере. Али они су јако измешани, а нема детаљне статистике по местима, тако да кад би смо их издвајали на нашој карти, која садржи врло много места, били бисмо приморани да учинимо знатне погрешке. У главним цртама Арбанаси су издвојени по вери на картама *Маренина*, *Бирбариха* и нарочито је добро представљено распрострањење католика на *Нойчиној* карти.²¹ Мухамедански Арбанаси чине претежну већину и заузимају средњу Арбанију, али међу њима има много оаза православних Арбанаса. Интересантно је да су сада скоро искључно мухамедански они Арбанаси који су продрли у Македонију, затим у Метохију и Косово до граница Србије. Мање је православних Арбанаса, који осим појединих места средње Арбаније, заузимају јужну Арбанију и Епир, где их је *Kiepert* представио на једној својој споредној карти. Најмањи је број католичких Арбанаса (око 120.000) у Малесији, на граници Црне Горе, око доњег Дрима и Маће.

11. Етнографски преливи; народне масе у status nascendi.

У претходним су одељцима нека разграничавања између балканских народа изведена према мњењу, које је у уводу наговештено: извесне народне групе нису још добиле чврста, утврђена национална обележја, и та неодређена национална стања су бојама или знацима изражена и на приложеној етнографској карти. Због тога и због још недовољних научних резултата о народности македонских Словена, ови су обележени неутралном бојом; затим су нарочитим знацима наговештени етнички прелазни и преливи између Срба и Арбанаса у Пилоту, Метохији, на Косову и т. д. Наговештавајући тиме етничке процесе, који су се збили у неким областима, приложена етнографска карта се разликује од других етнографских карата, искључно дескриптивних, какве се по правили раде и могу тако радити. Та разлика се морала извести због друкчијег стања ствари: због народних мешавина и тек започетих процеса претапања између поменутих народа Балканскога Полуострва.

То није исти случај као кад би се на етнографској карти северних Италијана обележило да су они постали стапањем романских и германских народних елемената, или кад би се

на етнографској карти Грчке представило да су у етнички састав грчког становништва ушле знатне словенске масе. Ово су стари, потпуно завршени етнографски процеси, асимилације до краја изведене, и осим тога је утицајем вековне националне културе формирана једноставна национална маса истог мишљења и осећања, једне народне душе. У етнографску карту тих земаља, која представља данашње стање, не могу се ти етнички процеси уносити. Сасвим је друкчији случај са балканским народним групама поменутих области. Њих су процеси етничког стапања у новије време обузели, најинтензивније у току последња два века, на многим местима скоро, наших дана; ти етнички процеси су незавршени, и осим тога исламизовани и албанизовани Срби и македонски Словени нису формирану једном националном културом. Они су готово аморфне етничке масе, и кристализација се може извршити у различитим правцима, у српском или арбанашком, у српском или бугарском. Горе означене етничке масе су дакле национално у *status nascendi*, без јасно изражених националних карактера, и зато су на приложеној етнографској карти била потребна неутрална и у неколико генетска обележја, која иначе на етнографским картама нису потребна. Неколико главних података о узроцима тих нарочитих балканских етничких стања и недовршених асимилационих процеса изложићу у идућој глави.

II Етничке промене и миграције

На Балканском Полуострву су у последњим вековима извршене веће етничке промене и веће миграције појединих народних група, него и у којој области у Европи: народи су се јако измешали, претапали једни у друге, разносили и наметали једни другима своје етничке особине, исламизирали, католичили. Готово све веће етничке промене су у вези с миграцијама и инвазијама, које су се после насељења Словена на Полуострву у главноме *осцилаторно кретале*: најпре, у средњем веку до турске инвазије, са Севера на Југ, *северна миграција*, затим, од турске инвазије поглавито с Југа на Север *јужна миграција*; у новије време, са ослобађањем нарочито северних, словенских држава и са узмицањем Турске, започео се понављати први покрет, са Севера на Југ. При другом правцу кретања, с Југа на Север, ниједна балканска земља није примила у себе толико новог становништа колико Србија; осим тога су у њу у том времену утицале миграционе струје са свих страна, не само с Југа; она је *земља концентричних миграционих струја*, које се сударају у долини Мораве. Ја ћу овде изнети најкраћи преглед тих миграција, колико је потребно ради објашњења главних етничких промена у оним областима, које обухвата приложена етнографска карта; при томе ћу морати поменути и неке познате констатације.²²

1. Северне миграције

Јужни Словени, досељени на Балканско Полуострво у главном до половине VII века, за време сеобе народа, у земље које су тада припадале византијском царству, затекли су овде старијег становништва, најпре староседеоце у историјском смислу: на Истоку Трачане, на Западу Илире, затим Грке, напошлетку римске колоније и ветеране. То страно становништво се у току векова претопило у Словене, остављајући јамачно дубокога трага у многим њиховим особинама и изазивајући тиме разлике између појединих словенских група. Држи се да су потомци несловенизованих Илира данашњи Арбанаси, а Аромунци су можда остаци романизованих Илира. Заузевши скоро цело Балканско Полуострво, словенска племена су продрла на Југу до у Пелопонез. Изгледа да су сва била међу собом сродна, у главном једнаког племенског уређења, али без икакве чвршће народне организације, и формално су признавала византијску власт. Међу племенима у западном делу Полуострва почне се од VIII века истицати енергично племе Срби, које, према облачном центру у Раси (на Рашкој, 5—6 km. на Западу од Новог Пазара, са развалинама које се данас зову Пазариште), називају и Рашанима. Организујући државу овде, затим у Зети (с престоницом Скадром), и пошто се нарочито рашка држава јако проширила, Срби су наметнули своје име и неким суседним, сродним племенима. Друкчији се процес десио међу словенским племенима, која су била насељена на Истоку Полуострва. Овде 680 год. продру номадски Бугари турског порекла, покоре осам словенских племена и оснују државу, која се, као и номадски Бугари, није на Запад протирала даље од Искра, и у којој су Словени били најпре потчињена класа, али су доцније наметнули освајачима свој језик и дали држави словенски тип. Много доцније, при крају X и почетком XI века и македонски Словени оснују истину велику али кратковремену државу под Самуилом и центар је те државе био поглавито на Охридском и Преспанском Језеру; неки писци зову и ову државу бугарском.

И српска и бугарска држава имају једну заједничку земљу према којој се шире: то је Македонија. Бугарска експанзија се осим тога простире на суседне области Тракије, а српска на Арбанију, особито северну, затим и на друге земље. Нарочито од XII века, од династије Немањића, српска држава се почне нагло ширити према Македонији и тај процес је трајао до друге половине XIV века, када су Срби освојили сву Македонију (осим Солуна), затим Арбанију, Епир и Тесалију. Настаје пенетрација Македоније Рашанима и насељавање Рашана по Македонији; Кантакузен је описао најјужније насеље Рашана у Караферији или Бери, пред вратима Солуна.²³ Поглавито тим миграцијама, затим утицајем завојевања и државне управе македонски Словени, који су Србима морали бити етнички ближе но словенско-туранском амалгаму источне половине По-

луострва, добијали су српски тип. Јамачно се овим може објаснити то што се неке основе српске етнографске и лингвистичке особине (види напред, главу 9) јављају по свој Македонији, до Галика пред Солуном.

Северна Арбанија је била кроз дуга времена средњега века саставни део Зете и Скадар је био престоница западне српске државе. Географски она чини целину с Метохијом и Косовом. Срби су у северној Арбанији морали бити многобројни, јер иначе не би било могућно да једна мала српска држава, као што је била Зета, изабере себи престоницу у страноме етнографском елементу. Главни трговачки путеви средњега века из српских земаља водили су према јадранском приморју, од Дубровника до Драча, један од најважнијих био је зетски пут, који је од Призрена кроз Пилот водио за Скадар. Дуж њега настају миграције Срба и око њега се врши србизирање Арбанаса. Поуздано је да су равнице Забојане и Задрима биле претежно српске. Само се тако могу објаснити и они многобројни Скадрани, који су се у току последња два века иселили из северне Арбаније и настанили по Старој Србији и данашњој западној Србији. Као што је раније поменуто, важније арбанашке породице, вазали српских краљева, српски су говориле и кореспондирале. Осим тога, од почетка XIII века настало је исељавање Арбанаса на Југ, у Тесалију и Епир, а у XIV веку за време цара Душана исељавање је појачано. Изгледа да су се за време те државне експанзије Рашани насељавали не само по северној Арбанији, већ и по средњој. Највероватније је да су из тог времена оне оазе словенског становништва у области Мокро, Голо Брдо, Опара, и друге, које су обележене на приложеној етнографској карти, али није искључено да су оне, бар делимице, остаци и старијег словенског становништва.

Још од раних времена средњега века грчки елеменат био је јако сузбијен, најпре словенском, затим српско-арбанашком миграцијом са Севера и његове унутрашње, копнене области насељене су знатним масама Словена и Арбанаса; Арбанаси су се и у доцнијим временима насељавали чак и на Пелопонезу. Али су Словени потпуно грцизирани и као њихов спољни траг остала је словенска номенклатура у Тесалији, Епиру и Грчкој; асимилација нарочито потоњих арбанашких досељеника још није довршена.

У овим временима су Аромуни још чинили веће и компактне масе, особито у планинама средње Тесалије, која се у средњем веку звала Велика Влашка, затим у Етолији и Акарнанији, Малој Влашкој истога времена. Затим је било аромунског становништва у знатном броју по свима већим планинама Балканског Полуострва, изгледа највише на Балкану, где су 1185 г. с Бугарима дигли устанак против Византије.

2. Турска инвазија и јужне миграције

Врло рано су почели византијски цареви доводити Турке из Мале Азије као најамнике и насељавати их по Тракији и источној Македонији. Од друге половине XIV века почињу турска освајања на Балканском Полуострву, брзо напредују у правцу с Југа на Север, и покоривши цело Полуострво, затим Угарску Турци допру 1683 г. до Беча. Пред том турском инвазијом, после ње и за време ратова Турске с Аустријом, Пољском и Русијом крећу се велике народне масе с Југа на Север, настају дакле нове миграције, чији је правац супротан правцу средњевековних миграција. У исто време настаје процес исламизирања, који је сасвим слабо захватио Грке и Аромуне, у већој мери Србе (поглавито у Босни с Херцеговином и Сандаку, нарочито племство и богумиле) и Бугаре, а највише Арбанасе. Народи без значајнијих историјских традиција стављају се у турску службу и постају поред Османлија главна потпора Турака. Такви су на првом месту Арбанаси. Име Арнаут је више застрашавало и било омрзнутије од имена Турчин, јер су Арбанаси били главни извршиоци насиља и свирепстава, док се међу Турцима увек налазило бољих типова, људи од поштења и милосрђа.

Поред народних миграција према Северу као главног настају још три етничка процеса. Скоро у свима варошима Балканскога Полуострва настане се Турци (Османлије и турцизирани Словени) и Арбанаси и превладају у њима. Даље, привилегисани Арбанаси, који се осећају као прави господари, уз то физички јако племе, које се знатно множи, становници оскудних планинских крајева, потпуно заражених крвном осветом, узму се разливати по долинама и равницама и нарочито ширити према СИ. и И.; продру у оазама до Вардара; по-арбанаше скадарску област до Призрена: тада су Арбанаси продрли у масама у Љуму и Ђаковичку околину, које су по испитивању *Ј. Томића* још у XVII веку имале већину српског становништва; преко Метохије и Косова продрли су на СИ све до Лесковца, а преко скопске Црне Горе у мањим оазама до Куманова; као што је поменуто удаљили су се од своје праве етничке области преко 200 km; изгледа да је ова арнаутска поплава највише напредовала у XVII, XVIII и првој половини XIX века. Поглавито у овом времену је извршен у области од Скадра до Јужне Мораве трећи од горњих процеса, исламизирање и албанизирање Срба, у огромним размерама и изгледа брзо: као да је српско становништво под анархијом и вековном бедом било сасвим попустило. Ја сам те оазе албанизованих Срба обележио на етнографској карти према подацима Јастребова и својим обавештењима, затим западно од Ђаковице употребљујући поменуте Лежанове податке. Али, као да је албанизовања било више но што ми сада знамо, и ја сам за време штампања овога рада био изненађен кад

се доказало да је и Љума још у XVII веку имала већину српског православног становништва, љута Љума, о којој се мислило да је она бар претежно арбанашка.²⁴

Да се вратимо главном етничком процесу турских времена, миграцијама Срба и Бугара с Југа на Север.

Српске миграције се нису зауставиле на обалама Саве и Дунава. Истина, и раније је на левој обали ових река било словенског становништва, још од сеобе народа; али главне српске сеобе настају од краја XV века. Угарски краљ Матија каже у једном писму од 12. Јануара 1483. год. да је за последње четири године прешло у Угарску 200.000 Срба,²⁵ вероватно са оних 50.000 Срба, о којима се зна да су око 1481 г. иселили се из крушевачке области у Угарску. Сеобе се настављају и кроз XVI век. Али највећа сеоба, о којој имамо тако много трагова у писаним изворима и још више у народном памћењу, била је 1690 г. под патријархом Арсенијем II, када се, и доцније, преселило у Угарску многобројно српско становништво из свих области пећске патријаршије, а нарочито из Метохије, Косова и западне Србије; многи крајеви последње земље били су после те сеобе готово опустели. Слична, али много незнатнија сеоба поновила се у XVIII веку под патријархом Арсенијем IV. У исто време са овим сеобама вршило се иселјавање Срба из Босне и Херцеговине у Далмацију (Буковица, Равни Котари, книнска околина, Макарска, где су покатоличени и т.д.), у Хрватску (нарочито у Лику и карловачку област до српских Моравица, Жумберка, где су поднијаћени, и Бојанаца у Крањској), у Славонију, Срем и Угарску. Српски народ се селио из Турске у хришћанску Аустрију и тиме је у турско доба знатно проширена српска етнографска област према Северу и СЗ-у, док је сужена на граници према Арбанасима; даље су те сеобе биле од великог значаја за географско распрострањење многих етнографских особина, говорних одлика и народних традиција, и од великих политичких последица.

Незнатније су биле миграције на источном делу, на бугарском земљишту, нарочито спољне миграције. Бугарска је потпала под Турке раније но Србија, и Турци су се почели још при крају XIV века насељавати у источном делу данашње Бугарске и у Тракији, дакле областима које су у близини Једрена, у којима се осећају јаки утицаји степске климе, налик на климу малоазијских турских области. Међутим у западној Бугарској Турци су се ретко насељавали и готово једино по варошима. Изгледа да је још и у XV веку у источној Бугарској било многобројније бугарско но турско становништво. Али у XVI, XVII и XVIII веку Турци су се и даље досељавали, бугарско је становништво већим делом исламизирано а нешто се иселило тако да је у почетку XIX века источна Бугарска била у главноме турска етнографска област. Само се овде онде задржало старог бугарског становништва које се назива

Херцоји. Као да и међу самим Турцима има прастарог турског становништва, нарочито у Дели Орману, које је ту било од старине, није дакле досељено из Мале Азије. Осим у источној Бугарској и Тракији, Турци су се у ово време насељавали и у Македонији, нарочито дуж лево стране Вардара; тада је насељена из Мале Азије, поглавито из околине Коније, кајларска турска оаза, на Југу од Островског Језера.

И поред овако многобројног турског досељавања и знатног исламизирања, које се вршило и у источној Македонији (отуда тамо оне велике масе Помака) Бугари су се све до почетка ратова Русије и Турске, мало исељавали из Бугарске и Тракије; они су се повлачили у планинске крајеве, нарочито у Балкан и премештали се из једног вилајета у други, према бољим и лошијим приликама које су тамо владале.

Спољне бугарске миграције су незнатне и крећу се такође према Северу у Банат, Румунију, Бесарабију, јужну Русију и Добруцу. Око 1730 г. иселило се изгледа 22.000 Бугара из околине Никопоља у темишварски Банат. Од 1752—54 г. пресељено је 620 бугарских породица у херсонску губернију, и пресељавање се у малим размерама наставило до краја XVIII века. Између 1801 и 1812 настају нова исељавања, затим за време руско-турског рата 1828—29 г. и то у Бесарабију, Добруцу, јужну Русију и Румунију. Али већ за време руско-турског рата 1828 и 1829, а нарочито после рата од 1878 г. многи одсељени Бугари из Бесарабије и јужне Русије вратили су се у Бугарску. Услед у неколико сређењих прилика, Бугари се тада настанјивали и по једренском вилајету.

После ослобођења Бугарске од 1878 настају два главна процеса: исељавање у масама Турака из источне Бугарске у једренски вилајет и Македонију и досељавање Бугара из једренског вилајета и македонских Словена у Бугарску. По тврђењу једног бугарског писца има само у Софији на 10.000 досељеника из Македоније. Осим Турака исељавали су се из Бугарске и Грци, и то из црноморске приморске области и Источне Румелије, нарочито последњих деценија услед познатих догађаја.²⁶

Друкчији су процеси настали у осталом грчком народу после турске инвазије. У току векова асимилирали су Грци словенске и арбанашке елементе и наметнули тој новој народној творевини грчки језик и грчку психологију. Даље су се Грци одржали у приморју Македоније и Тракије. Напослетку су учинили један знатан корак напред. Дуго времена је православна црква у Турској била грчка, као и сва црквена организација. Даље Грци су били најкултурнији хришћански елемент на Балканском Полуострву, носиоци византијске цивилизације. Напослетку Грци су били главни трговци од Дунава до Егејског Мора: вароши су биле поглавито под грчким утицајем, грчки језик је био језик трговачких и отмених хришћанских кругова. Услед тих великих и разноврсних грчких утицаја

изгледало је нарочито крајем XVIII века да се могу народи у централном делу Балканског Полуострва са свим грцизирати, на првом месту македонски Словени. Али је већ почетком XIX века настао српски покрет на Балканском Полуострву којим је грцизирање на знатном простору обустављено. Оно је сасвим сузбијено оснивање бугарског егзархата 1871 год., под који је брзо потпала већина македонских Словена. Међутим, као што је раније поменуто, Грци су успели асимилирати многе Аромуне и многе православне Тоске јужне Арбаније. Даље се на Словенима јужне Македоније још осећа знатан утицај грчке цркве и грчке цивилизације.

3. Концентричне миграционе струје и нов етнички састав Србије

После сеоба, нарочито оне крајем XVII века, Србија је била скоро опустела, највише западна Србија. Ова, и иначе шумовита земља зарасла је била у шуме и лугове. Насеља су била ретка и мала. Али се у њој за време привремених аустријских окупација почну заустављати миграционе струје, које су долазиле с Југа и са Запада, не прелазећи дакле више Саву и Дунав или ретко. Насељавање Србије се наставља и особито ојача од устанка 1804 г. У једину слободну земљу Балканскога Полуострва нагрне словенско становништво са свих страна, и тај процес насељавања настављао се до наших дана. Србија је добила ново и најразноврсније српско и балканско становништво. Старинци и стари досељеници (којима се не зна порекло) ретко су расути по земљи и не чине ни $\frac{1}{10}$ њеног становништва. Нови досељеници припадају овим миграционим струјама:

Најјача је *динарска миграциона струја*, која долази са З. и ЈЗ., с најбржим и најјачим млазом од Сјенице и Новог Пазара, затим из Херцеговине, нарочито данашње црногорске Херцеговине, са црногорских Брда и остале Црне Горе, из Босне (особито важни Осањани и Крајишници) и из Далмације. Тога је порекла становништво Србије до брда на левој страни Мораве, али слаби млазеви ове струје слазе и у долину Мораве и допиру у источну Србију, готово до бугарске границе.

Мало слабија је *косовско-жујска струја* (Скадрани, становништво Метохије с Призреном, Косова, Топлице и Жупе), која преливајући Жупу (крушевачку) тече кроз Темнић, Левач, Белицу, Ресаву и главну Мораву све до Смедерева, а кроз Топлицу према Јужној Морави, нарочито између Врање и Лејсковца (област Клисуре).

Од већег значаја је и *горњовардарска или скопско-дебарска струја* (поред ових области и Тетово, Пореч, Куманово, Кратово итд.), која се разлива поглавито долинама Јужне и Велике Мораве залазећи у долине њихових притока. С њом је у вези слабија *македонска струја* (крајеви јужно од горњих), уз коју иду и многи цинцарски и грчки досељеници.

За насељаване Мораве и долина њених притока од значаја је и *тимочко-браничевска струја*, затим *шойска или шорлачка* (која почиње у западној Бугарској), улази у источну Србију и преко ње у долину Мораве.

Много су незнатније струје које са Севера долазе, као *личко-хрвајски*, поглавито по подунавској и посавској Србији, *иречанска* (из Срема, Баната, Бачке) у слабијим млазевима скоро по свој Србији и напоследку најнезнатнија *јоврајска струја* или враћање Срба из јужне Русије поглавито у источну Србију.²⁷

Ове струје, које са свих страна долазе састају се у долини Мораве и њених притока, где се згусне становништво најразноврснијег порекла.²⁸

Нове миграције и нови етнички процеси настали су са овим балканским ратом и продужиће се. Њихови правци се не могу сада ни приближно предвидети.

J. Цвијић.

¹ Македонија, с. 144, 146, 176. и 198. — ² J. Cvijić: Grundlinien..., с. 364. — ³ Из листа „Политике“, по г. Дмитријевићу писару Касацкиног Суда, који се тамо бавио као добровољац. Посумњао сам у овај податак, и према доцијим обавештењима изгледа да није тачан. Карта је била наштампана и на њој остала она мала српска оаза код Елбасана, коју треба исправити. — ⁴ Charles Hopf: Chroniques greco-romanes, Berlin 1873, с. 280: „il paese d'Opari ch'è habita de Schiavoni“. — ⁵ Weigand: Die Armanen, I, с. 82. — ⁶ Одавде пореклом познати Конда-бимбаша, који се одликовао при освојењу Београда под Карађорђејем — ⁷ Von der Adria zum Scharzen Drim (Zur Kunde der Balkanhalbinsel, Heft 6, Sarajewo 1908, с. 63). ⁸ Позната су о овоме мњења Љ. Ковачевића и Јурчека, који Куче сматрају за србизирани Арбанасе и Ј. Ердељановића („Насеља Срп. Земаља“ књига IV), по чијим би врло солидним испитивањима излазило да су само деламице арбанашког појекла (Затрпјебач). — ⁹ Hahn: Albanesishe Studien, Jena 1854, с. 212, 213, 310 ff.; Hecquard: Histoire et description de la Haute Albanie ou Guégarie. Paris 1858 и 1864; Dr. J. Müller: Albanien, Rameilien und die österreichisch-montenegrinische Grenze. Prag 1844. с. 21. 58, 62 ff и 79. — ¹⁰ На пр у селу Џивину у Драгачеву (по Ј. Ердељановићу) 46 кућа, у селу Превешу у Левчу 9 кућа (по Т. Бушетићу), у Паштрићима у ваљевској Колубари 8 кућа (по Ј. Павловићу) затим село Скадрани код Пецке, у Подрињу, Скадрани чине већи део великог села Завлаке у Рађевиништу: Види „Насеља Српских Земаља“ књиге: I II и IV. Даље у жупи Средској код Призрена има 21 кућа Скадрана (Основе књ. III, с. 1109). — ¹¹ Основе за географију etc., III. — ¹² Ilie Barbulescu, Relations des Roumains avec les Serbes, les Bulgares etc. Jasi 1912. — ¹³ Einige Kapitel aus den südslawischen Sprachen (Arch. f. slaw. Philologie XVII). Einige Streitfragen (у истом Архиву XX и XXI; в. п. Archiv VIII, с. 134). Истога је мишљења и А. Кочубински: Записка о путешествију по славјанскимъ земљамъ, Одесса, 1874. и Ростовски у напред цитираним делима. — ¹⁴ Barbulescu. Цит. дело — ¹⁵ Olaf Brock: Die Dialekte des südlichsten Serbiens. Kais. Akad. d. Wiss. Wien. Schriften d. Balkankommission; linguistische Abth. с. 1—342, с. картом. — А. Белић: Дијалекти Источне и Јужне Србије Кр. Срп. Академија Наука, Београд 1905. Дијалектологическая карта сербског јазика Санктпетербургъ 1905. Сборникъ по славјановѣдѣнiя II. О резултатима Белићевимъ изразно се М. Решетар унверзитетски професор из Веча овако: „... dass Belić in seinem Werke, „Dialekti“ den Beweis geliefert hat,

dass die hierher gehörenden Mundarten von Ost- und Südserbien in ihrem *Grunde* und auch nach ihrem *gegenwärtigen Zustand* entschieden als vorwiegend serbokroatisch zu bezeichnen sind". (Arch. f. slaw. Phil. XXX, s. 598.). Види о томе и *Решетарово* дело: Der štokavische Dialekt. (Kais. Ak. d. Wiss., Schriften d. Balkankomm., Wien 1907, s. 19.). ¹⁶ *Риста Никוליћ*: Крајиште и Власина („Насеља Срп. Земаља" VIII, с. 177—280). — ¹⁷ Remarques sur l'ethnographie de la Macédoine (Ann. de G. XV, Mai, 1906.), Paris, A. Colin. — Referat von W. Götz (Peterm. Mitt. 1906, L. B. 739 a.) — ¹⁸ *Новаковић*: *ђ* и *њ* у македонским народним дијалектима. (Глас Срп. Академије XII, Београд 1889.). *Б. Цонев*: Уводъ въ историята на български езикъ. София 1901.) Отисак из бугарског Сборника). *V. Oblak*: Mazedonische Studien (Sitzungsberichte d. kais. Ak. d. Wiss. Wien, phil.-hist. Kl. CI, 1896.). — ¹⁹ *Б. Прокић*: Војвода Ивац. Најстарија историјски спомен славе („Братство" IX и X, Београд, с. 5—21). *Јасиребов*: Обичаи и пјесни турецкихъ Сербовъ. С-Петербургъ 1886. — ²⁰ *D. Urquhart*: The Spirit of the East, 1830, с. 124. — *Henry Holland*: Travels in the Jonian Isles, Albania, Thessaly, Macedonia, during the years 1812 and 1813. London 1815, с. 92. — *W. M. Leake*: Travels in Northern Greece, I, с. 271. — ²¹ *Eug. Barbarich*: Albania. Rom 1905. Sa Carta etnografica della regione albanese. — *Franz Baron Nopcsa*: Das katholische Nordalbanien. Sa 1 к. (из: Földr. Közl.) Budapest 1907. — ²² Поглавито из дела: *К. Јиреџек*: Geschichte der Serben. Gotha 1911 (или српски превод од Радонића) и по Историји Срба од *Св. Станојевића*. — ²³ Lib. III. Edit. Воп. с. 120. — ²⁴ *Ј. Томић*: О Арнаутима у Старој Србији и Санџаку, с. 44, 49 и даље. Београд 1913. Ја сам пре овога рада означио Љуму као арбанашку. Треба поправити и представити је као област албанизованих Срба. — ²⁵ *Ј. Радонић*: Прошлост Старе Србије. (Књижевни Гласник. Књ. 29. 1912, с. 776.) — ²⁶ *К. Јиреџек*: Das Fürstentum Bulgarien. Wien 1891. — *Ј. Милетић*: Старото българско население. София 1902. — А. Ischirkoff: Die Bevölkerung in Bulgarien und ihre Siedelungsverhältnisse (Peterm. Mitt. 1911, с. 183.) — ²⁷ Многе српске породице иселиле су се из Угарске у јужну Русију, једна група у северни крај херсонске губерније (Власаветград и Алесандровск), друга у северноисточни део екатеринславске губерније; прва област је названа Новом Србијом, а друга Славно-србијом. Један део ових Срба вратио се у првим десетинама XIX века поглавито у источну Србију; остали су русифицирани. — ²⁸ Претходни резултат из до сад штампаних девет књига *Насеља Српских Земаља*. —

ВЕЗА ИЗМЕЂУ РЕЉЕФА И НАСЕЉА У ШУМАДИЈИ

ОД ГАСТ. ГРАВЈЕ-А

(СА 1 КАРТОМ У ПРИЛОГУ)

Предмет ове студије је карта која ће бити публикована у једној доцнијој расправи. Она је састављена на основу рада *Др. Ј. Цвијића* „Језерска платформа Шумадије“¹ и последњег пописа насељености у Србији, 31-XII-1910 13-I-1911.

Циљ је овог првог покушаја, да се изнесу интимни односи, који постоје између становника и пластике земље: густина

¹ Скица ове карте је скоро идентична са Цвијићевом само с том разликом, што језерска платформа (београдски стадијум), због тога што је слабо развијена, није разликована од идуће платформе (пиносавски стадијум).